

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ SÖZLƏRİN AKSENT TİPLƏRİ (eksperimental fonetik tədqiqat)

İxtisas: 5708.01 – German dilləri

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Şəhla Mikayıl qızı Qocayeva**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2022

Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin İngilis dilinin fonetikasi kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, professor
Fərman Hüsən oğlu Zeynalov

Rəsmi opponentlər: filologiya elmləri doktoru, dosent
Rəna Teymur qızı Səfərəliyeva

filologiya elmləri doktoru
Pərviz Yasinəli oğlu Ağayev

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Aynur Müzəffər qızı Ağazadə

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.12 Dissertasiya şurası.

Dissertasiya şurasının sədri: filologiya elmləri doktoru, akademik
_____ **Kamal Mehdi oğlu Abdullayev**

Dissertasiya şurasının elmi katibi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
_____ **İradə Nadir qızı Sərdarova**

Elmi seminarın sədri: filologiya elmləri doktoru, professor
_____ **Fəxrəddin Yadigar oğlu Veysəlli**

IŞIN ÜMUMİ SƏCIYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Məlum olduğu kimi, dil vahidi olan sözlərin və söz formalarının ifadə tərəfi fonemlərlə və onların maddi qabığını təşkil edən danışıq səsləri ilə məhdudlaşmır. Buraya digər fonetik ifadə vasitələrinin və fonoloji vahidlərin daxil edilməsi vacib sayılır. R.Yakobson və M.Haleyə görə, fonemlərdən əlavə dilin fonoloji sistemə digər vahidlər də daxil edilməzsə, dilin fonoloji sistemi tam və düzgün təsvir edilə bilməz. Bu dilçilər fərqləndirici əlamətləri inherent (fonemə daxilən xas olan əlamət) və prosodik olmaqla iki yerə ayırırlar.¹ Prosodik elementlər, ünsürlər də fonemlər kimi təşkiledici və fərqləndirici funksiyaya malikdir. N.S.Trubeskoya görə, distinktiv, fərqləndirici səs əlamətləri yalnız “azad”, sərbəst deyilən vurğu, yəni zahirən sözlərdə yeri şərtlənməyən və yəqin ki, söz mənasını fərqləndirən vurğu nəzərdən keçirilə bilər.² Bu baxımdan ingilis dilində söz vurğusu “azad”dır və distinktiv tələblərə uyğun gəlir. Qeyd edilməlidir ki, dilin ən mühüm və mərkəzi vahidi sözdür. Hər bir sözün və söz formalarının dildə mövcudluğunu, məna yükünü təmin edən bir sıra elementlərin olması vacib sayılır. Sözlərin bütöv bir leksik-qrammatik vahid kimi tamlığının formalaşması ingilis dilində mühüm prosodik element olan vurğu və onun akustik əlamətlərinin daşıyıcıları vasitəsilə reallaşır.

Vurğunun əsas funksiyası onda ifadə olunur ki, o, (yəni müxtəlif dərəcəli vurğular) fonemləri (allofonları) müəyyən kəmiyyət daxilində birləşdirərək sözün və söz formalarının daxili elementlərinin birliyini yaradır, onları bir səs kompleksində birləşdirərək sözü, birləşməni bütöv bir vahidə çevirir, onların leksik-semantik məzmununu və qrammatik formasını müəyyənləşdirir və onların qavranılmasını təmin edir.

Tanınmış ingilis fonetisti R.Kinqdon səhv vurğu ilə intonasiyanı müqayisə edərək yazır: *“In a strongly stressed language like English,*

¹ Якобсон, Р.О. Фонология и его отношение к фонетике / В кн: Р.О.Якобсон, М.Халле. Новое в лингвистике. – Вып. 2, – Москва: – 1962. с 235.

² Trubeskoy, N.S. Fonologiyanın əsasları. Alman dilindən tərcüməsi / “Qeydlər və “Son söz” Fəxrəddin Yadigarındır. – Bakı: – Elm və Təhsil, – 2012. s.259.

where vowel quality is so frequently influenced by the presence or absence of stress, wrong stressing disguises words far more effectively than does wrong intonation"³ (Vurğunun iştirakı, yaxud yoxluğu saitlərin keyfiyyətinə daima təsir göstərən ingilis dili kimi güclü vurğuya malik olan bir dildə səhv vurğu səhv intonasiyaya nisbətən sözləri daha çox təsirli dərəcədə təhrif edir). Deyilənlər göstərir ki, müasir ingilis dilində sözlərin və söz formalarının ayrılmaz və əsas komponentlərdən biri olan vurğunun sözə, söz formalarına, mürəkkəb sözlərə və birləşmələrə münasibətinin öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Araşdırmalar göstərir ki, dilin aksentoloji sistemi möhkəm sabitliyi ilə səciyyəvi olsa da, bu sabitlik tədricən dəyişmələrə məruz qala bilər. Belə dəyişmələrə bir fakt kimi müasir ingilis dilinin Amerika variantında sözlərin aksent strukturunda baş verən dəyişmələri, ingilis dilinin Britaniya (BBC) variantında çoxhecalı söz və söz formalarında, mürəkkəb sözlərdə və s. müşahidə edilən aksentoloji dəyişmələrin təzahürünü qeyd etmək olar.

Bu baxımdan, mövzunun aktuallığı çağdaş ingilis dilinin aksentoloji sistemində dəyişmələrin müşahidə edilməsi, D.Counzun "Tələffüz lüğəti"nin köhnə nəşrləri ilə, istər xaricdə, istərsə də ölkəmizdə nəşr olunan leksikoloji lüğətlərdə ingilis dilində çoxhecalı və qüvvətli prefiksi olan sözlərdə vurğunun yeri, dərəcələri və heca bölgüsü baxımından kifayət qədər fərqlərin olması, ingilis dilində sözlərin aksent tiplərinə dair verilən məlumatlarla (modellərlə) BBC tələffüz modeli əsasında nəşr olunan yeni tələffüz lüğətində sözlərin aksent strukturu və aksent tipləri arasında olan ciddi uyğunsuzluqların aşkar edilməsi faktları ilə şərtləndirilə bilər.

İngilis dilində söz vurğusunun müxtəlif aspektlərinə, bütövlükdə onun aksentoloji xüsusiyyətlərinə dair müxtəlif yanaşmalar, fikir və mülahizələr ingilis fonetistlərinin (D.Counz, R.Kinqdon, O'Konnor, A.Gimson, P.Leydfoged, D.Fray, D.Kristal, H.Qrgerix, P.Rouç və b.) və postsovet germanistlərinin (V.Vitoms kaya, V.A.Vasilyev, Q.P.Torsuyev, O.Dikuşina, A.L.Traxterev, A.M.Antipova, M.A.Sokolova, E.A.Qlikina, V.Karnevskaya, S.F.Leontyeva, Y.A.Dubovski, F.Veysəlli, T.Vrabel və b.), habelə Azərbaycan

³ Kingdon, R. The Groundwork of English Stress / London, – 1958. XI.

fonetistlərinin (A.Axundov, S.Babayev, F.H.Zeynalov, 1996) əsərlərində yer alır. Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilində söz vurğusunun aksent tiplərinə dair Q.P.Torsuyevin tədqiqat işi istisna olmaqla, xüsusi tədqiqat işinə rast gəlinmir. Q.P.Torsuyev D.Counzun “Tələffüz lüğəti”nin 11-ci nəşri əsasında ingilis dilində sözlərin on bir aksent tipinə malik olduğunu göstərir və onun gəldiyi nəticələr çağdaş ingilis dili sözlərinin aksent quruluşu ilə uyğunsuzluq təşkil edir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqat işinin obyektini ingilis dilində iki və çoxhecalı sözlər, iki və çoxkomponentli mürəkkəb və mürəkkəb ixtisar sözlər, predmetini isə həmin sözlərin aksent strukturunun və aksent tiplərinin təhlilindən əldə edilən biliklərin sistemləşdirilməsi və ümumiləşdirilməsi təşkil edir.

Tədqiqat işinin məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin məqsədi çağdaş ingilis dilində çoxhecalı sözlər, iki və çoxkomponentli mürəkkəb və mürəkkəb ixtisar sözlərin aksent-ritmik strukturunun araşdırılması və onların prosodik strukturu əsasında sözlərin aksent tiplərinin aşkar edilməsindən və aksent tiplərinin modelləşdirilməsindən ibarətdir.

Bu məqsədə çatmaq üçün tədqiqat işinin qarşısında aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdur:

- müasir dilçilikdə sözün aksent strukturu ilə bağlı nəzəri məsələləri izləmək;
- müasir germanistikada vurğuya dair mövcud fikir və mülahizələrin təhlilini vermək;
- ingilis dilində söz vurğusunun aspektlərini nəzərdən keçirmək;
- ingilis dilində tərkibində prefiks və suffiks olan sözlərin iki və çoxkomponentli mürəkkəb və mürəkkəb ixtisar sözlərin aksent-ritmik strukturunu araşdırmaq;
- ingilis dilində söz vurğusunun dərəcələrini dəqiqləşdirmək;
- eksperimental-fonetik təhlil əsasında ingilis dilində sözlərin - aksent tiplərini aşkarlamaq və modelləşdirmək.

Tədqiqatın metodları. Hər bir tədqiqatda istifadə olunan metodlar əsasən həmin tədqiqatın qarşısına qoyulmuş məqsəd və vəzifələrlə şərtlənir. Bu baxımdan tədqiqat işində müşahidə, müqayisə, linqvistik təsvir və eksperimental-fonetik təhlil metodlarından istifadə edilmişdir. Tədqiqata cəlb edilən dil materialları “Praat” proqramı ilə kompüterdə

təhlil edilərək vurğulu, vurğusuz və zəif (ikinci dərəcəli) vurğulu hecaların akustik göstəriciləri aşkara çıxarılmış və alınan nəticələr əsasında ingilis dilində sözlərin aksent tiplərinin aşkarlanmasına və modelləşdirilməsinə cəhd edilmişdir.

Müdafiyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. Çağdaş ingilis dilində sözlərin aksent strukturu ilə vaxtilə çap olunan lüğətlərdə və dərsliklərdə verilmiş məlumatlar arasında müəyyən qədər uyğunsuzluqlar vardır.
2. İngilis dilinin aksentoloji sistemi möhkəm sabitliyi ilə xarakterik olsa da, zaman keçdikcə müəyyən dəyişikliyə məruz qalır.
3. İngilis dilində söz vurğusunun təbiətinə dair hələ də ziddiyyətli fikirlər mövcuddur.
4. Müasir ingilis dilində sözlər və söz formaları vurğunun yerinə və dərəcələrinə görə müəyyən kəmiyyətdə aksent tiplər formalaşdırır.
5. Müasir ingilis dilində hər bir aksent tip hecaların sayından və vurğunun yerindən asılı olaraq, müxtəlif aksent-sillabik strukturlarda reallaşır.
6. İngilis dilində iki və çoxhecalı sözlərin aksent-ritmik strukturuna təsir edən meyillər və faktorlar mövcuddur.
7. Çağdaş ingilis dilində çoxhecalı, ikikomponentli və çoxkomponentli mürəkkəb və mürəkkəb ixtisar sözlər yalnız bir əsas (güclü) vurğu ilə reallaşır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Qeyd edilməlidir ki, ingilis dilində nəşr olunan leksikoloji lüğətlərdə (istər ölkəmizdə, istərsə də xaricdə) ingilis dilində çoxhecalı sözlərin, mürəkkəb söz və birləşmələrin, habelə mürəkkəb ixtisar sözlərin aksent strukturunda vurğunun yeri və dərəcələri baxımdan ciddi fərqlər özünü göstərir.

Digər tərəfdən, vaxtilə ingilis dilində sözlərin aksent tiplərinə dair verilən məlumatlarla, müasir tələffüz lüğətində verilən məlumatlar arasında kəmiyyət baxımından uyğunsuzluq müşahidə edilir. Yuxarıda deyilənlərin məntiqi məzmununu və D.Counzun “Tələffüz lüğəti”nin 17-ci nəşrinin tərtibçilərinin (P.Rouç və b.) fikir və mülahizələrini əsas tutaraq, Azərbaycan germanistikasında çağdaş ingilis dilində sözlərin aksent tiplərinin eksperimental-fonetik metodla aşkarlayıb, modelləşdirilməsinə ilkin olaraq bir cəhd edilməsi tədqiqatın elmi yeniliyi kimi dəyərləndirilə bilər.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. İşin nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarət ola bilər ki, çağdaş ingilis dilinin aksentoloji sistemində mövcud biliklərin dərinləşməsinə və bu sistemdə bəzi mübahisəli məsələlərə aydınlıq gətirilməsində, habelə digər dillərdə də oxşar tədqiqatların aparılmasında müəyyən əhəmiyyət kəsb edə bilər ki, bunu da tədqiqat işinin nəzəri əhəmiyyəti kimi hesab etmək olar. Tədqiqat işinin praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, tədqiqat işindən əldə edilən nəticələr ingilis dilinin lüğətləri, fonetikasi və fonologiyası, habelə leksikologiyası üzrə yazılan dərsliklərdə, dərs vəsaitlərində, fonetika və fonologiya üzrə aparılan mühazirə, seminar və praktiki məşğələlərində istifadə edilə bilər.

Dissertasiyanın aprobeiasyası və tətbiqi. Dissertasiya işinin ayrı-ayrı fəsiləri barədə ADU-nun İngilis dilinin fonetikasi kafedrasında müzakirələr aparılmış, beynəlxalq və respublika elmi konfranslarında məruzələr edilmiş, habelə müxtəlif jurnallarda məqalələr çap olunmuşdur.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı və əlavələrdən ibarətdir. Giriş – 7 səhifə, 14.227 işarə, I fəsil – 51 səhifə, 97.574 işarə, II fəsil – 34 səhifə, 60.278 işarə, III fəsil – 42 səhifə, 60.226 işarə, nəticə – 4 səhifə, 6.548 işarə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı – 14 səhifə, 19.642 işarədən ibarət olmaqla, dissertasiyanın ümumi həcmi 154 səhifə, 261,049 işarədir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **Giriş** hissəsində mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi, tədqiqatın obyektı və predmeti, məqsəd və vəzifələri, elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, dil materialı, tədqiqat işində istifadə olunan metodlar, müdafiəyə təqdim edilən müddəalar şərh olunur, dissertasiya aprobeiasyası və tətbiqi, strukturu və həcmi barədə məlumat verilir.

Tədqiqat işinin **“Müasir dilçilikdə söz vurğusunun nəzəri məsələləri”** adlanır. Bu fəsil üç yarımfəsildən ibarətdir. **“Ümumi qeydlər”** adlanan birinci yarımfəsildə söz vurğusu probleminin

öyrənilməsi və onun aksentoloji (vurğunun təbiəti, yeri, hərəkəliyi, dərəcələri və funksiyaları) məsələləri barədə məlumat verilir. Bu fəsilə, eləcə də söz vurğusunun sözdə saitə, hecaya, yaxud bütöv sözə aid olmasına dair xarici, rus və Azərbaycan dilçilərinin fikir və mülahizələri yer alır.

“German dilçiliyində vurğu probleminin qoyuluşu və izahı” adlanan 1.2. yarımfəslində german dillərində vurğunun aksentoloji xüsusiyyətinə dair elmi-nəzəri ədəbiyyatın xülasəsi təqdim olunur.

Araşdırmalar göstərir ki, linqvistik mənbələrdə söz vurğusunun təbiəti ilə bağlı dinamik, musiqili (tonik), kəmiyyət və keyfiyyət kimi vurğu növləri fərqləndirilir⁴.

German dillərində söz vurğusunun təbiətindən bəhs edən F.Veysəlli yazır: *“Təbiətinə görə söz vurğusu ya melodik, ya dinamik, ya da temporal olur. Əksər hallarda vurğunun özülündə iki komponent – melodiya+güc (intensivlik); güc+zaman (temporal), melodiya+zaman və s. durur”*. Alimin fikrincə, *“Alman dilində vurğu melodik-dinamiktir, zaman sait fonemlərin inherent əlamətidir. İngilis dilində vurğu dinamik-melodiktir. Azərbaycan dilində vurğu dinamiktir”*⁵.

German dillərində vurğu ilə bağlı aksentoloji məsələlərdən biri də vurğunun sözlərdə yeri məsələsidir. Yerinə görə vurğu ya sabit, ya da sərbəst olur. German dillərində vurğunun yeri iki və üçhecalı sözlərdə daha çox söz kökünə meyillidir. Bununla belə, german dillərində vurğu sözün hər hansı hecası üzərinə düşə bilər.

Bu cəhətdən çağdaş german dillərində vurğunun yeri ilə bağlı iki məsələnin fərqləndirilməsi fikri irəli sürülür. Bunlardan biri sözlərdə vurğunun yeri, digəri isə vurğunun hərəkiliyi məsələsidir.

Alman və daç dillərində də söz vurğusu sözdə müxtəlif hecaların üzərində ola bilər⁶. Məs: /'a:bənt/ *axşam*, /melo'di:/ *melodiya*, /ter'naeniŋ/ *inkarlıq*.

Daç dilində: /'ka:nən/-kanon, /ka:'nən/ - top (təyarə vuran)

⁴ Зиндер, Л.Р. Общая фонетика / Л.Р.Зиндер – Москва: Высшая школа, – 1979. – с.266.

⁵ Veysəlli, F.Y. German dilçiliyinə giriş / F.Y.Veysəlli – Bakı: Təhsil NPM, – 2003. – s.261.

⁶ Yəne orada, s.262.

/ˈsɜrvɪs/ /serˈvɪs/ və s.

Alman dilində olduğu kimi, ingilis dilində də söz formaları dəyişdikdə vurğunun yeri də dəyişir. Məs.: *'climate-cliˈmatic; 'melody-meˈlodɪc*. Misal nümunələrindən göründüyü kimi, ingilis dilində vurğunun yerinin sərbəst olsa da, hərəkilik baxımından o, nisbi hərəkəti və nisbi sabit vurğu kimi xarakterizə edilə bilər.

Vurğunun aksentoloji məsələlərindən biri onun dərəcələri, digəri isə funksiyalarıdır. German dillərində dərəcəsinə görə söz vurğusunun üç (alman dilində) və dörd dərəcəsi (ingilis dilində) fərqləndirilir.

Söz vurğusunun funksiyasına gəlincə, linqvistik mənbələrdə vurğunun bir neçə funksiyası, o cümlədən kulminativ (N.S.Trubetskoy), konstitutiv, rekoqnitiv (L.R.Zinder, V.A.Vasilyev), distinktiv (R.Yakobson, L.R.Zinder, V.A.Vasilyev), semantik (R.Kingdon), delimitativ və ya demarkativ (R.Yakobson) fərqləndirilir. İngilis dilində vurğu konstitutiv, distinktiv və rekoqnitiv funksiyaları qeyd edilir (R.Kingdon, A.Gimson, H.Qlison, V.A.Vasilyev).

German dillərində işlənmə dairəsinə görə əsasən dörd cür vurğu növü fərqləndirilir: söz, heca, sintaqm və cümlə vurğusu. Vurğu növlərinin bu sarısına ingilis dilində ritmik və metrik vurğu növlərini əlavə etmək olar⁷.

“İngilis dilində söz vurğusunun aspektləri” adlanan 1.3. yarımfəsildə çağdaş ingilis dilində söz vurğusunun təbiəti, yeri və dərəcələrinə dair mövcud elmi-nəzəri ədəbiyyatın xülasəsi təqdim olunur.

Araşdırmalar göstərir ki, ingilis dilində söz vurğusuna dair ən mübahisəli məsələlərdən biri vurğunun təbiəti, ikincisi isə vurğunun dərəcələrisi məsələsidir.

D.Counz vurğunu hecaya, yaxud küyə sərf olunan ümumi artikulyator gücün dərəcəsi kimi müəyyənləşdirir⁸.

O.Dikuşınaya görə, ingilis dilində dinamik vurğu aydın ifadə edilir, ancaq onda kəmiyyət, keyfiyyət komponentləri yoxdur⁹.

⁷ Axundov, A. İngilis və Azərbaycan dillərində vurğunun ritmik-melodik xüsusiyyətləri / A.Axundov, S.Babayev, F.Zeynalov. – Bakı: – BDU, – 1996. – s. 81-88

⁸ Jones, D. An outline of English phonetics / D.Jones – 8th edition. – 1957. – p.245/

⁹ Dickushina, O. English phonetics / O.Dickushina – Moscow: – 1965. p.122.

Söz vurğusu ilə cümlə vurğusunun fonetik fərqlərini müqayisə edən Q.P.Torsuyev göstərir ki, söz vurğusu ilə cümlə vurğusunda ümumi olan komponent güc komponentidir. Melodik komponent, onun fikrincə, cümlə vurğusunun tərkibinə daxildir. Bu komponent, ümumiyyətlə, ingilis dili sözlərinin fonetik strukturuna xas deyil¹⁰.

A.V.Vasilyevə görə, ingilis dilində vurğulu hecalar vurğusuzlardan səs tonunun yüksəkliyi və tonun istiqamətinin dəyişməsi, güclü nəfəs vermə və güclü əzələ gərginliyi ilə ayrılır¹¹.

A.Gimson isə sözlərdəki hecaların qabarıqlığını dörd fonetik vasitə ilə (vurğu, səs tonunun yüksəkliyi, səsin keyfiyyəti, uzunluq-kəmiyyət) reallaşdığını qeyd edir. A.Gimson belə bir nəticəyə gəlir ki, danışmada səs tonunun dəyişməsi dinləyici üçün qabarıqlığı signal edən ən ümumi vasitədir¹².

A.C.Gimsonun fikrinə şərik çıxan P.Rouç vurğunun təbiəti ilə bağlı yazır ki, ingilis dilində sözdə ən güclü qabarıqlıq təsiri səs tonunun yüksəkliyi ilə yaranır və uzunluq da həmçinin güclü faktordur. Səsin ucalığı və keyfiyyəti hecanın vurğulu olmasına çox az təsir göstərir¹³.

Aparılan araşdırmalardan aydın olur ki, ingilis dilində söz vurğusunun fonetik təbiətinə dair dilçilər arasında yekdil fikir yoxdur. Bununla belə, ingilis dilində söz vurğusunun təbiətindən bəhs edən əksər fonetistlər güc faktorunu əsasən birinci sıraya qoyurlar. Bununla da onlar ingilis dilində söz vurğusunun dinamik xarakterə malik olmasını ön plana çəkirlər.

İngilis dilində söz vurğusunun təbiətinə dair fikir müxtəlifliyinin səbəbi, fikrimizcə, söz və cümlə vurğusuna bəzi dilçilərin eyni prizmadan yanaşmasıdır. Uzunluq komponentinə gəlincə, qeyd edilməlidir ki, ingilis dilində uzunluq fonem səviyyəsində distinktiv olduğundan uzunluq söz vurğusunu signal edən əsas komponent kimi

¹⁰ Торсуев, Г.П. Вопросы акцентологии современного английского языка / Г.П.Торсуев – Москва-Ленинград: АН. СССР. – 1960. – с.32.

¹¹ Vasilyev, V.A. English phonetics (A theoretical course) / Москва: – 1970. – p.260.

¹² Gimson, A.C. Introduction to the pronunciation of English / A.C.Gimson – London: – 1970. – p.227.

¹³ Roach, P. English phonetics and phonology / P.Roach – Cambridge University Press: – 2009. – p.74.

çıxış etməsini istisna edir. Biz də ingilis dilində söz vurğusunun təbiətinin dinamik xarakterli olduğuna şərik çıxır və qeyd etmək istərdik ki, hecanın dinamikliyi ona sərf olunan hava axınının enerjisi, artikulator cəhətdən əzələlərin intensiv işi ilə ölçülür. Odur ki, müəyyən sözdə hecaların qabarıqlığı onlara verilən enerjinin gücü ilə bağlıdır. Sözdə səs tonunun yüksəkliyi və ucalığı ilə formalaşan qabarıqlıq amillərinin əsasında təbii olaraq güc, enerji amili dayanır. Bu baxımdan biz ingilis dili söz vurğusunun təbiətinin izahında dinamik (güç) komponentini əsas götürürük, digər amilləri ikinci dərəcəli olduğuna tərəfdar çıxırıq.

İngilis dilində söz vurğusu üçün əsas aksentoloji kateqoriya vurğunun sözlərdə yerinin sabit, sərbəst, yaxud hərəkətli olmasıdır. İngilis dilində söz vurğusunun yeri sərbəstdir. Bu dildə vurğu sözlərin müxtəlif hecalarında ola bilər. Məsələn, “*lovely*”, “*re'spect*”, “*employ'ee*” və s. Araşdırmalar göstərir ki, ingilis dilində vurğunun yerini müəyyən qaydalar əsasında müəyənləşdirilməsi mürəkkəb və çətin bir məsələdir.

Bununla belə, ingilis dilində sözlərdə vurğunun yerinin müəyənləşdirilməsində bəzi linqvistik biliklərin əldə edilməsi vacib sayılır: 1) sözdə vurğunun yerini müəyənləşdirərkən sözün morfoloji baxımdan sadə, düzəltmə (prefiksli, suffiksli) və mürəkkəb söz olması; 2) sözdəki hecaların az və çox olması; 3) sözün hansı kateqoriyaya aid olması (isim, sifət, feil və s.); 4) sözün tarixi mənşəyi.

Suffukslərin vurğuya münasibətindən bəhs edən P.Rouç onları üç qrupa bölür: 1) əsas vurğunu öz üzərinə götürən suffukslər; 2) vurğunun yerinə təsir etməyən suffukslər; 3) söz kökündə olan vurğunun yerinə təsir edən suffukslər¹⁴.

Əsas vurğunu öz üzərinə götürən suffukslərə o, aşağıdakıları daxil edir: *-ee*, *-eer*, *-ese*, *-ette*, *-esque*. Məsələn: *ˌrefuge'e*, *ˌevacue'e*, *ˌmountaine'er*, *ˌvolunte'er*, *ˌChine'se*, *ˌjournale'se*, *ˌcigare'tte*, *ˌlaundere'tte*, *ˌpicture'sque*. Bu halda əsas vurğu suffukslərdə ikinci dərəcəli vurğu isə birinci hecada yer alır.

¹⁴ Roach, P. English phonetics and phonology / R.Roach – Cambridge University Press: – 2009. – p.84.

Söz formalarında vurğunun yerinə təsir etməyən suffikslərə aşağıdakılar daxil edilir: *-able, -age, -ful, like, -less, -ment, -ness, -wise* və s. *'comfortable, 'anchorage, 'wonderful, 'birdlike, 'powerless, 'punishment, 'yellowness, 'otherwise* və s.

Sözdə vurğunun yerinə təsir edən suffikslərə aşağıdakılar daxil edilir: *-eous, -graphy, -ial, -ic, -ion, -ious, -ty, -ive* və s. *Ad'vantage* → *advan'tageous, 'photo* → *pho'tography, 'proverb* → *pro'verbial, 'climate* → *cli'matic, 'injure* → *in'jurous, 'tranquil* → *tran'quility, 'reflex* → *re'flexive*.

Qeyd edək ki, ingilis dilində ikihecalı sözlərin müəyyən hissəsi və çoxhecalı sözlərin demək olar ki, hamısı əsasən prefiks və suffikslərdən ibarət olur. Belə ki, prefikslərin daşdığı məna yükündən asılı olaraq, onlar vurğunun yerinə və dərəcəsinə görə özünü fərqli göstərir. Bu baxımdan ingilis dilində işlənən prefikslər iki kateqoriyaya ayrılır: 1) germanmənşəli prefikslər; 2) romanmənşəli prefikslər.

Germanmənşəli prefikslərin vurğuya münasibəti ikili xarakterə malikdir. Belə ki, tərkibində *a-, be-, with-* prefiksləri olan sözlərdə prefikslər vurğu daşımır və vurğunun yeri ikinci hecədə olur: *a'wake, be'lieve, with'draw*. Digər prefikslər (*mis, out-, over-, un-, under-, up-*) feillərə qoşulduqda ikinci dərəcəli vurğu (*,un'do, ,out'do, ,over'look, ,under'pay*), isimə qoşulduqda isə əsas vurğu daşıyır: (*'overlook, 'overdose, 'underwear, 'upstart* və s.). Romanmənşəli prefikslər (*a(d)-, com-, de-, dis-, ex-, en-, in-, o-, per-, pre-, pro-, re-, sub-*) adətən vurğusuz olur və vurğunun yeri ikinci hecədə qərarlaşır. Məsələn: *ad'mix, com'plain, dis'card, ex'clude, en'treat, in'hale, o'ppose, pe'rsuade* s. Germanmənşəli prefikslərdən fərqli olaraq, romanmənşəli prefikslərin əksəriyyəti feilin bir hissəsi olduqda vurğusuz olur: *com'pare, dis'turb, pro'duce* və s.

Mürəkkəb sözlərdə vurğunun yerinə gəlincə, burada müxtəlif yanaşmalar özünü göstərir. R.Kinqdon germanmənşəli mürəkkəb sözlərinin komponentlərinə görə təsnif edir. O, birinci komponent isim, ikinci komponenti isə isim, cərənd, sifət, keçmiş zamanın feili sifəti, zərf, feil olmaqla mürəkkəb sözləri beş qrupa bölür və hər bir qrupda vurğunun yerini müəyyənləşdirir və qeyd edir ki, bu qəbildən

olan mürəkkəb sözlərdə bir əsas vurğu ilə səciyyəvi olur və bu birləşmələrdə vurğu da birinci komponentdə yer alır¹⁵.

A.Gimsona görə, ingilis dilində ən ümumi tip olan mürəkkəb sözlərdə vurğunun yeri birinci elementdə olur. Onun fikrincə, iki, üç, dörd və beşhecalı mürəkkəb sözlərdə əsas vurğudan əlavə ikinci dərəcəli vurğu da ola bilər. Bu halda əsas vurğu ikinci və sonuncu hecanın üzərinə keçə bilər. Məsələn, *black 'current good-'looking* sözlərində əsas vurğunun yeri ikinci komponentdə qərarlaşır. Üçkomponentli mürəkkəb birləşmə olan *hot-'water- bottle, waste 'paper-basket* sözlərində əsas vurğunun yeri ikinci komponentin üzərində olur¹⁶.

Beləliklə, araşdırmalar göstərir ki, ingilis dilində iki və çoxhecalı sözlərdə, habelə mürəkkəb sözlərdə, o cümlədən mürəkkəb ixtisar sözlərdə vurğunun yerini şərtləndirən bir sıra qaydalar, faktorlar və meyillər vardır, ancaq bunlar içərisində semantik və ritmik faktorlar aparıcı rola malikdir.

İngilis dilində vurğunun mühüm aspektlərindən biri onun dərəcələridir. D.Counz vurğunun dərəcələrini sözlərdəki hecaların sayına görə müəyyənləşdirir. D.Counz sözlərdə vurğunun dərəcələrinin belə xırdalanmasına səbəb kimi saitlərə daxilən xas olan sonorluğu, samitlərin uzunluğu və intonasiya ilə müşayiət olunan vurğu qabarıqlığını göstərir¹⁷.

Amerika dilçisi H.A.qlison ingilis dilində söz vurğusunun dörd dərəcəsinə fərqləndirirlər və onların hər birini xüsusi işarələrlə qeyd edir¹⁸: əsas vurğu – /ˈ/, üçüncü dərəcəli (tertiary) vurğu – /ˌ/, ikinci dərəcəli vurğu – /˘/, zəif vurğu – /˘˘/.

Araşdırmalar göstərir ki, ingilis (D.Counz və R.Kinqdon) və amerikan, eləcə də postsovet fonetistlərinin ingilis dili söz vurğusunun dərəcələrinə yanaşmada bir həmrəylik müşahidə edilir. Belə ki, Q.P.Torsuyev, O.Dikuşina, V.A.Vasilyev, S.F.Leontyeva,

¹⁵ Kingdon, R. The Groundwork of English stress / R.Kingdon – London: 1958.

¹⁶ Gimson, A. Göstərilən əsər, p. 228.

¹⁷ Jones, D. An outline of English phonetics / D.Jones – 8th edition. – Cambridge: – 1957. – p.247.

¹⁸ Глисон, Г.А. Введение в дескриптивную лингвистику / Г.А.Глисон – Москва: – 1959. – с.41.

Y.B.Karnevskaya, Y.A.Dubovski, A.M.Antipova, M.A.Sokolova, T.T.Vrabel və b. bu dildə söz vurğusunun dörd dərəcəyə malik olduğunu (əsas, ikinci dərəcəli, zəif və bərabərsəviyyəli vurğu) göstərlər və bu da çağdaş ingilis dilində sözlərin aksent modeli (BBC) ilə tənləşmir. Belə ki, çağdaş ingilis dilində sözlərin aksent strukturunda bərabərsəviyyəli vurğu dərəcəsi istisna edilir.

Tədqiqat işinin ikinci fəslı “**Müasir ingilis dilində sözlərin aksent-ritmik strukturu**” adlanır. Bu fəsil beş yarımfəsildən ibarətdir. Bu fəslin yarımfəsillərində tədqiqata cəlb olunan sözlərin aksent ritmik strukturunun təhlili 50-ci və 90-cı illərdə nəşr olunan lüğətlərə və dərsliklərin materialına əsaslanır. Bu fəsildə ingilis dilində söz vurğusunun alınma və germanmənşəli sözlərə münasibəti, iki və çoxhecalı sözlərin, söz birləşmələrinin, mürəkkəb sözlərin, üç, dörd və daha çox komponentli birləşmələrin aksent-ritmik strukturu geniş şəkildə təhlilə cəlb edilir.

Qeyd edək ki, ingilis dilində iki və çoxkomponentli sözlərin və birləşmələrinin aksent quruluşu barədə geniş məlumata Rocer Kingdonun əsərində rast gəlinir. O, mürəkkəb birləşmələr (compounds) adı altında yunan, roman və germanmənşəli sözləri və mürəkkəb birləşmələri araşdırıb təhlil edir¹⁹ və belə nəticəyə gəlir ki, yunan və romanmənşəli birləşmələrin komponentləri ayrılıqda işlənə bilmir. Onlar çoxhecalı sözləri təşkil edir və digər mürəkkəb birləşmələr arasında aralıq mövqe tutur (el'ektro type; 'hetro 'geneos; 'micro phone).

Germanmənşəli mürəkkəb birləşmələr iki və daha çox müstəqil sözlərin birləşməsindən ibarət olan mürəkkəb birləşmələrdir. Bu tip birləşmələr bəzi hallarda ayrı, defislə, yaxud bir söz kimi yazıla bilər (*pine-apple, 'salt 'water; 'air 'craftman, 'urban'district 'council* və s.)

İngilis dilində vurğu aktiv bir faktor kimi sözün fonem, sillabik və aksent-ritmik strukturuna təsir edərək onları dəyişdirir. Sözlərin və söz birləşmələrinin aksent strukturunda baş verən bu dəyişmələr eyni zamanda sözlərin və söz birləşmələrinin qrammatik formasına, mənasına da təsir edir. Müqayisə et:

¹⁹ Kingdon, R. Göstərilən əsər. p. 32

a) *'object(i) – əşya, obyekt; ob'ject (f) – etiraz etmək. au'gust (s) – əzəmətli, möhtəşəm; 'August – avqust;*

b) *melody ['melədi] (i) melodic [mə'lɔdɪk] (s);*

c) *'cooking 'butter – əridilən yağ; 'cooking butter – əridilməsi nəzərdə tutulan yağ; 'blue 'stone – göy daş; 'bluestone – ağır metalların sulfat duzu.*

İngilis dilində üçkomponentli birləşmələr özünü iki formada göstərir. 1) hər iki komponenti müstəqil leksik-semantik mənaya malik olan söz birləşmələri, məsələn: *'aircraft, 'carrer, 'north 'countryman;* 2) komponentlərindən biri köməkçi sözdən ibarət olan üçkomponentli söz birləşmələri. Məsələn: *'butter – and 'eggs, bird of 'paradise etc.*

İngilis dilində çoxkomponentli söz birləşmələrini, bir qayda olaraq, inisiallar təşkil edir. Bu qəbildən olan birləşmələrin aksent quruluşun da müxtəliflik nəzərə çarpır. İnisiallarda əsas nitq hissələri ilə yanaşı, köməkçi nitq hissələri də çoxluq təşkil edir. Məsələn:

'First 'Lord of the 'Admirality, 'Navy 'Army and 'Air Farce 'Institute. 'British 'Shipbuilding 'Research Assóiation ('B'S'C'R'A).

Beləliklə, ingilis dilində çoxhecalı sözləri, əsasən roman, yunanmənşəli sözlər, iki və çoxkomponentli sözlər isə german tipli sözlər və birləşmələr təşkil edir. Roman və yunan tipli birləşmələri təşkil edən komponentlər əsasən ayrılıqda işlənməyən, müstəqil söz kimi çıxış etməyən komponentlərdir və bu qəbildən olan komponentlər əsasən çoxhecalı sözlər formalaşıdır bilir və onların aksent quruluşu o qədər də çeşidli deyil. Onların aksent quruluşunun müxtəlifliyi əsasən komponentlərinin heca kəmiyyətindən asılı olur. Lakin german tipli sözləri və birləşmələri təşkil edən komponentlərin hər biri ayrılıqda müstəqil leksik vahid kimi işlənə bilər. Digər tərəfdən, germanmənşəli sözlərdən ibarət olan birləşmələr yalnız iki komponentli deyil, üç və daha çoxkomponentli birləşmələr yarada bilər. Bu baxımdan həmin mürəkkəb birləşmələrinin aksent-ritmik quruluşu daha çeşidli və rəngarəngdir.

Dissertasiyanın III fəslə **“Müasir ingilis dilində çoxhecalı sözlərin aksent tiplərinin eksperimental-fonetik təhlili”** adlanır. Bu fəsil dörd yarım-fəsildən ibarətdir. Bu fəslin başlıqlarında çağdaş ingilis dili sözlərinin aksent strukturunun ossilloqrafik təhlilindən

bəhs edilir. Dil materiallarının akustik parametrlərinin təhlilində “Praat” kompüter proqramından istifadə olunmuşdur.

Təhlil materialına çoxhecalı və mürəkkəb sözlər, söz birləşmələri, eləcə də çoxkomponentli mürəkkəb birləşmələr və inisiallar daxil edilmişdir.

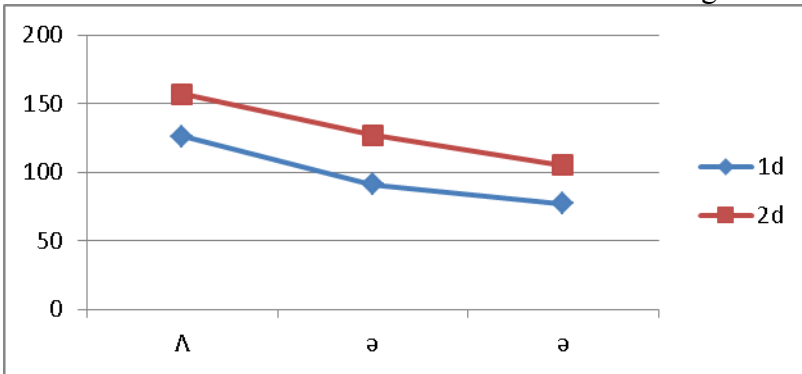
Çağdaş ingilis dilində sözlərin akustik parametrlərə görə səciyyəsi:

a) *sözlərin ƏTT-nə görə səciyyəsi.*

İngilis dilində “government” /qʌvənmənt/ sözünün tələffüzü əsasında əldə edilmiş əsas tonun tezliyini əks etdirən riyazi rəqəmlərin təhlilindən aydın olur ki, birinci diktör bu sözü 126 hs, ikinci diktör isə 157 hs-lə başlamışdır. Həmin sözün tələffüzünün son fazasında əsas tonun tezliyi birinci diktör üçün 77 hs., ikinci diktör üçün isə 150 hs olmuşdur. Sözün bütövlükdə tələffüzü zamanı əsas tonun tezliyi (ƏTT) əvvəldən sonadək eyni səviyyədə deyil, dəyişkən olmuşdur. Dəyişiklik, üç heca arasında baş vermişdir (Bax: qrafik 1).

Qrafik 1

/government/ sözünün tələffüzü zamanı saitlərin ƏTT-ni əks etdirən göstəricilər.

ƏTT-ində baş verən belə bir vəziyyət oxşar modelə malik olan çoxhecalı sözlərin melodik strukturlarında da özünü göstərmişdir. Məsələn, “legislative” sözündə də melodik strukturda maksimum vəziyyəti təşkil edən heca sözəvvəli mövqedə işlənmişdir.

Təhlil etdiyimiz “government”, “legislative” sözlərində, eləcə də bu model digər çoxhecalı sözlərdə /characteristing/, /subvariety/, /fauntain pen/, /satisfactory/, /hospitable/, /soda-water-bottle/,

/sheeterness/, /faultfinding/ və s. ƏTT-də baş verən dəyişikliyin oxşar vəziyyətdə olduğu aşkar olunmuşdur.

Çoxhecalı sözlərin müəyyən qisminə ikinci hecəyə ƏTT daha yüksək olmuşdur. Digər hecalarda saitlər ƏTT-yə görə aşağı səviyyədə olmuşdur. Məsələn: */identifiable/, /ungentlemanliness/, /uncomfortable/, /apprecatory/, /illimitableness/, /unquestionableness/, /unexceptionable/, /immutability/, /hallucination/, /unseaworthy/* və s.

/House of Commons/ çoxhecalı sözünün tələffüzündən əldə edilmiş melodik strukturda əsas tonun tezliyinin maksimal səviyyəsi üçüncü heca ilə bağlı olmuşdur (163 Hz). Burada melodik pik ifadənin ortasında yerləşmişdir. Ondan əvvəl və sonra işlənən hecalarda tonun tezliyi aşağıdır.

Təhlilə cəlb olunmuş */Toad in the hole/, /dog in the manger/, /inter-continental/, /methodological/, /americanization/, /handecasyllable/* və s. bu kimi model söz və ifadələrin melodik strukturları təhlil edilərkən, onların arasında ümumi olan bir hal müşahidə olunmuşdur. Ümumi hal həmin söz və ifadələrdə əsas vurğunun harada işlənməsi ilə bağlıdır. Təhlil olunan söz və ifadələrin heca tərkibi dördədən çox olmuşdur. Buna baxmayaraq, onların hamısında əsas vurğu dördüncü hecəyə yerləşmişdir. Bu model söz və ifadələrin tələffüzündə ƏTT-nin göstəriciləri məhz həmin hecəyə pik vəziyyətdə olmuşdur.

Təhlil etdiyimiz çoxhecalı sözlər arasında abreviaturlar da olmuşdur. Onların tələffüzü kommunkativ prosesdə müəyyən çətinliklər yaradır. Ona görə də bu model sözlərin tələffüzü zamanı akustik parametrlərin dəyişkənliyinin nəzərə alınması vacibdir. Qısaltılmış sözlər tələffüz edilərkən hansı komponentin əsas vurğu və hansının zəif (ikinci dərəcəli) vurğu daşdığına diqqət yetirilərsə, danışmaq daha aydın olar və ünsiyyət asanlaşar. İngilis dilində istifadə olunan *USA, BBC, GPO, EMS, FBI, VAT, GCSE, VIP, ISO, NASA, NATO, UFO, UEFA, UCAS, MBA, CNN, ACAS* və s. kimi qısaltma sözlərin tələffüzündən əldə edilmiş ossilloqramlar əsasında kompüter təhlili aparılmış və onların tələffüzündə yaranan hecalardan hansının hansı dərəcəli vurğu daşdığı kimi mübahisəli məsələyə aydınlıq gətirilmişdir. Məsələn, *USA /ju: es ei/* aksent-ritmik qrupunda hər iki diktör əsas tonun tezliyinə görə birinci hecəyə fərqləndirmişdir. Həmin heca ritmik qrupda dominant olmuşdur. Sonrakı hecalarda isə

ton tədricən zəifləmişdir. Lakin *BBC* /bi: bi: si / ixtisarının tələffüzündə melodik komponentə görə üçüncü heca pik səviyyədə olmuşdur. Bu aksent-ritmik strukturda üç heca birləşmişdir. Birinci hecanın saiti 111 hs. ton tezliyi ilə başlamış, ikinci hecada bu göstərici aşağı olmuşdur (99 hs). Üçüncü hecada isə bu parametri əks etdirən göstərici maksimum səviyyəyə yüksəlmişdir. Deməli, birinci və üçüncü hecalarla müqayisədə ikinci heca minimum aşağı səviyyədə olmuşdur. İkinci diktorda isə ton tezliyinin maksimum səviyyəsi birinci hecada olmuşdur.

b) Sözlərin intensivliyə görə səciyyəsi.

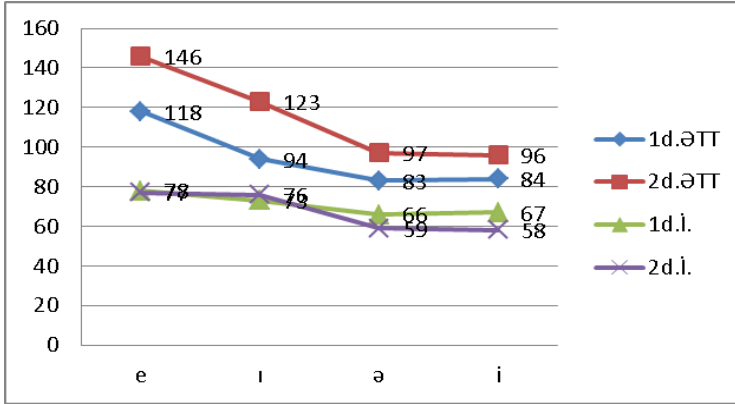
Təhlil göstərir ki, ingilis dilində çoxhecalı sözlərin və ifadələrin aksent-ritmik strukturlarında əsasən birinci və ikinci hecalar intensivlik parametrinə görə daha çox işlənmə tezliyinə malik olmuşlar. Bu məqsədi ilə dil materialı əsasında aparılmış kompüter təhlilərinin bir hissəsini təqdim edirik.

Aksent-ritmik strukturda birinci hecası intensivliyin gücünə görə fərqlənmiş /government/, /legislative/, /subvariety/, /hospitable/, /soda water – bottle/, /ginger-beer bottle/, /English teacher/, /fountain pen/, /teleworking/, /superconductor/, /superwoman/, /overman/, /underdo/, /deaf and dumb/, /mather-in law/, /kiss-in the ring/, /gentleman at arms/ və s. çoxhecalı sözlərin intensivlik parametrini təhlil edərkən məlum olmuşdur ki, həmin sözlərin birinci hecalarında əsas tonun tezliyi də yüksək olmuşdur. Deməli, qeyd olunmuş modelli çoxhecalı sözlərdə birinci heca maksimum intensivlik göstəricisinin daşıyıcısıdır. Bunu təhlil olunmuş dil materialı əsasında göstərmək üçün /government/ çoxhecalı sözünün ritmik aksent strukturunun intensivlik göstəricilərinin dəyişikliklərini əks etdirən rəqəmləri müqayisə etmişik. Bax: cədvəl 1

Diktorlar	Government		
	Λ	ə	ə
I d.	81	73	66
II d.	77	67	62

Qrafik 2

/legislative/ sözünün tələffüzündən əldə edilmiş ossilloqram əsasında hesablanmış ƏTT və İ parametrlərini əks etdirən qrafiklər

Qrafikdən görüldüyü kimi, əsas vurğulu hecanın formalaşmasında həm əsas tonun tezliyi, həm də intensivlik relevant əlamət kimi çıxış etmişdir. Təhlil göstərir ki, heç də bütün çoxhecalı sözlərin aksent-ritmik strukturları bu formada olmur. Sözlər heca tərkiblərinə görə eyni olsalar da, onların ritmik-melodik strukturları fərqlidir. Bu da onu deməyə əsas verir ki, çoxhecalı sözlərin tələffüzü zamanı əsas vurğusu olan hecanın mövqeyində sabitlik yoxdur.

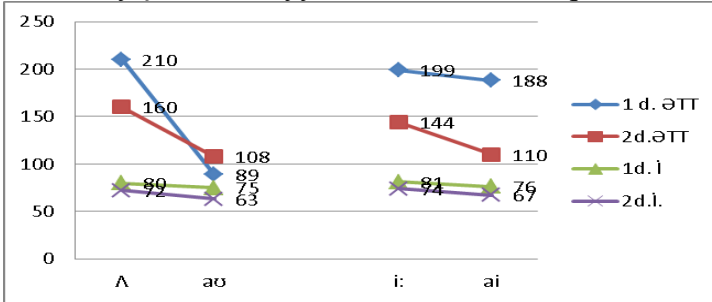
İkihecalı */broadseal/*, */hosepipe/*, */headache/*, */down load/*, */cellphone/*, */keyboard/*, */voicemail/*, */touchdown/*, */green flies/*, */earthquake/*, */green house/*, */rewrite/*, */fourteen/*, */dark-eyed/* və s. bu model sözlər əsasında aparılmış təhlil göstərmişdir ki, birinci heca intensivliyə görə dominantdır. Bu sözlərdə birinci heca yalnız intensivlik parametrinə görə deyil, həm də ƏTT parametrinə görə də fərqlənmişdir. Aksent-ritmik strukturdakı bu dəyişiklikləri daha aydın təsəvvür etmək üçün, nümunə kimi, */touchdown/*, və */green flies/*, sözlərinin təhlilindən alınmış intensivlik göstəriciləri cədvəl şəklində təqdim edilmişdir. Bax: cədvəl 2.

Diktorlar	Touchdown		green flies	
	Λ	aυ	i:	A ₁
I d.	80	75	81	76
II d.	72	63	74	67

Təhlil prosesində maraqlı doğuran cəhət odur ki, ƏTT və İ göstəriciləri arasında simmetriya gözlənilmişdir. Bu izomorfluq qrafiklərdə daha aydın görünmüşdür.

Qrafik 3

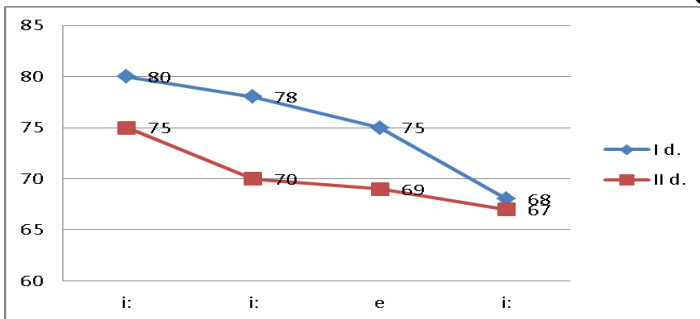
/touchdown/ və */green flies/* sözlərinin tələffüzündə ƏTT və İ-in dəyişmə xüsusiyyətlərini əks etdirən qrafik

Qrafiklərdən belə qənaətə gəlmək olar ki, bu model aksent-ritmik strukturlu sözlərin tələffüzü prosesində birinci hecaların vurğulu heca kimi tanınmasında ƏTT və intensivlik indikator funksiyasını oynayıdır.

Çoxhecalı abreviaturların tələffüzündə aksent-ritmik strukturda intensivlik parametrinin göstəricisi əsas vurğulu hecanın söz daxilində hansı mövqedə gəlməsindən asılı olaraq dəyişir. Məsələn, *GCSE* abreviaturunun tələffüzü zamanı diktorlar üzrə intensivlik strukturunu əks etdirən göstəricilər dəyişmələrə məruz qalır.

Qrafik 4

Qrafikdə göstəriləndiyi kimi, iki və üçüncü hecaların intensivlik göstəriciləri birinci heca ilə sonuncu hecanın intensivlik qiymətləri

arasında variasiya etmişdir. Birinci diktor üzrə intensivlik qiymətləri ikinci ilə müqayisədə yüksək olmuşdur. Ümumiyyətlə, ingilis dilində çoxhecalı sözlərdə əsas vurğulu heca intensivlik parametrinə görə əsasən fərqlənmişdir.

c) sözlərin zaman səciyyəsi.

Qeyd edək ki, ingilis dilində sözün fonetik bütöv kimi formalaşmasında və dınləyici tərəfindən adekvat qəbul olunmasında temporal komponentin rolu az deyil, çünki ingilis dilində elə sözlər mövcuddur ki, onlar bir-birlərindən məhz saitin kvantitativ əlamətinə görə fərqlənirlər. Məsələn, “*fool*” və “*full*” sözlərinin tələffüzündə olduğu kimi.

Çoxhecalı sözlərin aksent-ritmik strukturunda temporal komponentlə bağlı baş vermiş dəyişiklikləri araşdırmaq üçün, eksperiment materialının təhlilinə müraciət edilmişdir. /*Government*/ çoxhecalı sözünün ritmik-temporal strukturunda hecaların və onların nüvəsini təşkil edən saitlərin temporal xüsusiyyətlərinin təhlilindən məlum olmuşdur ki, hecaların nüvəsini təşkil edən fərqli saitlər üçün, diktorlar müxtəlif səviyyələrdə vaxt sərf etmişlər. Müqayisə üçün verilmiş göstəriciləri nəzərdən keçirək

	Λ	ə	ə
I d.	0,08	0,04	0,04
II d.	0,05	0,03	0,05 san.

Birinci diktor üç sait səsin tələffüzünə cəmi 1,16 san., ikinci diktor isə bu məqsədə 0,13 san. vaxt sərf etmişdir. Bu çoxhecalı sözün tərkibində birinci hecanın tələffüzünə maksimum miqdarda vaxt sərf edilmişdir. Birinci diktor sözün ikinci hecasının saitini ƏTT parametrinə görə minimum yüksəklikdə tələffüz etdiyi halda, zaman baxımından o, həmin saitə tələffüzünə 3-cü hecanın saitində olduğu qədr vaxt sərf etmişdir. İkinci diktor isə 1-ci və 3-cü hecaların tələffüzünə eyni miqdarda vaxt sərf etmişdir (0,05 san.).

Sözün ritmik-aksent strukturunun dəyişməsindən asılı olaraq, müxtəlif mövqələrdə çıxış edən eyni saitə tələffüzünə sərf olunan zaman fərqli olur. Bunun üçün təhlil olunmuş sözdəki saitlərin temporal xüsusiyyətlərini “*uncomfortable*” /*ʌnkʌmpftəbəl*/ sözündə heca nüvələri kimi çıxış edən eyni saitlərin temporal xüsusiyyətləri ilə müqayisə etmişik. Təhlil nəticəsində temporal parametr üzrə əldə

edilmiş göstəricilər cədvəldə öz əksini tapmışdır. Bax: cədvəl 3.

“Uncomfortable” sözünün kompüter təhlili əsasında temporal parametr üzrə əldə edilmiş göstəriciləri.

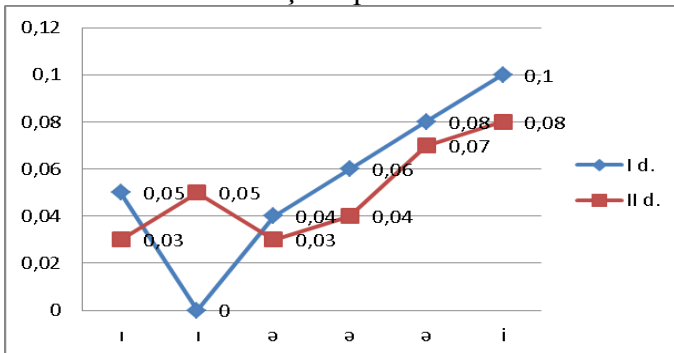
Diktorlar	Saitlər			
	Λ	Λ	ə	ə
I d.	0,08	0,05	0,08	0,03
II d.	0,09	0,06	0,04	0,04san.

Cədvəldən də görünür ki, bu çoxhecalı sözdə birinci hecanın nüvəsini təşkil edən /Λ/ saitinin tələffüzünə söz üzrə maksimum vaxt sərf olunmuşdur: 1-ci d. 0,08 san., 2-ci d. isə 0,09 san. İkinci hecada çıxış edən /Λ/ səsinin tələffüzünə 1-ci ilə müqayisədə az vaxt sərf olunmuşdur: 1-ci d. 0,05 san; 2-ci d. 0,06 san. Deməli, anlautda işlənən / Λ / saitinin tələffüzünə inlautdakı \ Λ \ ilə müqayisədə çox vaxt sərf edilib. Anlautda işlənən saitin temporal göstəricisinin yüksək olması başqa çoxhecalı sözlərdə də özünü göstərib. Məs., /west countryman/- in tələffüzündə 1-ci hecanın saiti sözün temporal strukturunda pik nöqtədə durur.

/Uncomfortable/ sözünün tələffüzündə diktorların göstəriciləri arasında fərq 3 və 4-cü hecalarla bağlıdır, çünki bu hecalarda da eyni /ə/ saiti heca düzəldən element kimi çıxış etsə də, onların tələffüzünə müxtəlif miqdarda vaxt sərf olunmuşdur. Axıncıdan əvvəlki /ə /-yə 1-ci diktor 0,08 san., sonda işlənən /ə/ -yə isə 0,03 san. ayırmışdır. Deməli, /ə/ saiti bu mövqedə daha çox variasiya olmuşdur.

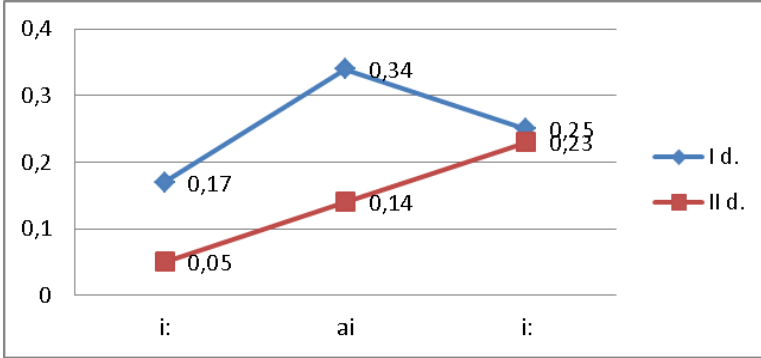
Qrafik 4

/Invincibility| çoxhecalı sözünün kompüter təhlili əsasında hesablanmış temporal strukturu.

Bu sözün strukturunu nəzərdən keçirdikdə məlum olmuşdur ki, bu çoxhecalı sözdə son hecada işlənən /i/ saiti temporal göstəricilərinə görə digər saitlərdən (/ɪ/, /ə/) fərqlənir. Bu mövqedə /i/ saitinin yüksək temporal göstəriciyə malik olmasını, onun açıq hecada işlənərək, tam tələffüz olunması ilə izah etmək olar. VIP /vi: aɪ pi:/ sözünün kompüter təhlili əsasında hesablanmış temporal strukturu.

Qrafik 5

İkinci hecanın temporal parametərə görə yüksək olması onu yaradan saitin diftonq olması ilə bağlıdır, çünki ingilis dilində diftonqların tələffüzünə monofonqlarla müqayisədə çox vaxt sərf olunur. Təhlildən də görüldüyü kimi /aɪ/ diftonqunun 1-ci komponenti davamlı tələffüzü ilə fərqlənmişdir. Lakin 2-ci dikturun göstəriciləri birincidəkindən fərqlidir.

Çoxhecalı sözlərin ritmik-aksent strukturlarının təhlili əsasında aşağıdakı ümumiləşdirilmiş fikirləri söyləmək mümkün olmuşdur:

- sözlər heca tərkiblərinə görə eyni olsalar da, onların aksent-ritmik və melodik strukturları fərqlidir.

- çoxhecalı sözlərin tələffüzündə ingilis dili üçün nəzəri cəhətdən irəli sürülmüş aksent-ritmik strukturlu düzülüşə əməl olunmuşdur.

- müasir ingilis dilində çoxhecalı sözlərin aksent-ritmik strukturlarında, əsasən, birinci və ikinci hecalar ƏTT və İ parametrlərinin yüksəkliyinə görə daha çox işlənmə tezliyinə malik olmuşdur.

- ƏTT nəinki söz daxilindəki saitlərdə, eləcə də saitlərin özlərinin daxilində fərqlənmişdir.

- müasir ingilis dilində mövcud olan saıtlərin melodik, intensivlik və kəmiyyət xüsusiyyətləri hecaların uyğun xüsusiyyətlərinə, hecaların da bu xüsusiyyətləri son nəticədə sözlərin melodik, dinamik və temporal xüsusiyyətlərinə təsir göstərmişdir.

- çoxhecalı sözlərin aksent-ritmik strukturunda ƏTT və İ parametrlərinin quruluşunda izomorfluq əlaqəsi olduğu halda, temporal parametrin onlara münasibəti haqqında bunu söyləmək qeyri-mümkündür.

- müasir ingilis dilində əsas vurğu daşıyan (ƏTT və İ-lə fərqlənən) hecanın saıtının temporal parametrə görə yüksək olması heç də əsas şərt deyil.

- aparılmış eksperimental təhlil bir daha təsdiq etmişdir ki, çağdaş ingilis dilində vurğu yüksək gərginliklə reallaşır. Lakin çoxhecalı sözlərdə bu struktur vurğulu hecanın mövqeyindən asılı olaraq (əvvəldə, ortada, sonda) variasiya olunur. Vurğulu heca çoxhecalı sözün son hecası ilə bağlı olduqda onun nüvəsini təşkil edən saıtın akustik göstəriciləri həmin sözün əvvəlində işlənən saıtın akustik parametrləri ilə müqayisədə zəif olmuşdur.

Müasir ingilis dilində sözlərin aksent tiplərini aşkarlamaq və üzə çıxarmaq məqsədi ilə apardığımız araşdırmalar aşağıdakı nəticələrə gəlməyə imkan verir.

1. Eksperiment materialının təhlili göstərir ki, tərkibində qüvvətli prefikslər olan sözlərdə, mürəkkəb ixtisar sözlərdə, eləcə də iki və daha çox komponentləri olan birləşmələrdə əsas tonun tezliyi və intensivliyə görə eyni akustik qiymətə malik olan vurğulu hecalar müşahidə edilməmişdir və maksimum akustik parametrlərin daşıyıcıları bir hecada qeydə alınmışdır ki, bu da sözlərdə bir əsas, nüvə vurğusunun olmasına dəlalət etdiyini söyləmək olar.

2. Eksperimental materialın akustik təhlili çoxhecalı və mürəkkəb ixtisar sözlərdə, birləşmələrdə bir əsas və ikinci dərəcəli vurğuların mövcudluğunu aşkara çıxarmışdır. Bu baxımdan çağdaş ingilis dilində sözlərin dörd deyil, üç vurğu dərəcəsi (bir əsas, ikinci dərəcəli, zəif vurğulu) ilə xarakterik olduğu aşkara çıxır.

3. İngilis dilində çoxhecalı və mürəkkəb sözlərdə hecaların sayı artdıqca vurğunun kəmiyyəti də artır. Eksperimentin nəticələri göstərir

ki, iki ikinci dərəcəli vurğu özünü pretonik, bir ikinci dərəcəli vurğu isə posttonik mövqedə nümayiş etdirir.

4. Eksperimentin nəticələrindən alınan, müəyyən edilən beş aksent tip mövcud ədəbiyyatlarda qeyd edilən on bir tipin altı tipini, bir növ, sıxışdırıb aradan çıxarır. İngilis dilində də beş aksent tipin / $\perp \perp$ /, / $\perp \perp \perp$ /, / $\perp \perp \perp \perp$ /, / $\perp \perp \top$ /, / $\perp \top \perp$ / aksent tiplərinin qüvvədən və tələffüzdən düşməsinin əsas səbəbi çoxhecalı və mürəkkəb sözlərin hecalarında bir əsas (nüvə) vurğusunun olması şərti, prinsipi ilə izah edilə bilər. Altıncı aksent tipin / $\perp \top \top$ / tələffüzdən düşməsi onunla şərtlənir ki, posttonik mövqedə iki ikinci dərəcəli vurğu posttonik mövqedə işlənməsi məqbul hesab edilmir, çünki tonik vurğudan sonra intensivliyin zəifləməsi baş verir. Bu fonetik mövqedə yalnız bir ikinci dərəcəli vurğu özünü biruzə verir.

5. Aparılmış eksperimental-fonetik təhlilinin nəticələrindən çıxış edərək müasir ingilis dilində ikihecalı, çoxhecalı, mürəkkəb ixtisar sözlərin və birləşmələrin aksent tiplərini, mövcud ədəbiyyatlarda qeyd edilən on bir tipdən fərqli olaraq, aşağıdakı tiplər kimi müəyyənləşdirmək olar:

- 1) / \perp - - / bir əsas vurğudan ibarət olan aksent tip;
- 2) / \top - \perp / bir ikinci dərəcəli və bir əsas vurğudan ibarət olan aksent tip;
- 3) / \perp - - \top / bir əsas və bir ikinci dərəcəli vurğudan ibarət olan aksent tip;
- 4) / \top - \top - \perp / iki ikinci dərəcəli və bir əsas vurğudan ibarət olan aksent tip;
- 5) / \top - $\perp \top$ / bir ikinci dərəcəli, bir əsas və bir ikinci dərəcəli aksent tip.

Yuxarıda qeyd edilən aksent tiplərin hər biri öz daxildə sözdəki hecaların sayından və vurğuların yeri və dərəcələrindən asılı olaraq, müəyyən qədər aksent-sillabik (dinamik-ritmik) strukturlar formalaşdırır.

Dissertasiyanın əsas müddəaları müəllifin aşağıdakı əsərlərində əks olunmuşdur:

1. İngilis dilində sözlərin aksent tipləri və sillabik-ritmik strukturuna dair // – Bakı: ADU: Dil və ədəbiyyat, – 2013, №2. – s. 159-164
2. İngilis dilində fonemlərin variativliyini şərtləndirən fonetik faktorlara dair // Bakı: ADU, Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XVIII respublika elmi konfransı, – 2013. – s. 207-208
3. Tərcümə fonem səviyyəsində // – Bakı: Qafqaz Universiteti, Gənc tədqiqatçıların I beynəlxalq elmi konfransı, 2013. – s. 602
4. İngilis dilində söz vurğusunun faktorlarına dair // – Bakı: ADU, Elmi xəbərlər. – 2014, №2. – s. 71-75
5. Çoxhecalı sözlərin ritmik-melodik strukturunun formalaşmasında intensivlik parametrinin rolu // – Bakı: ADU, Elmi xəbərlər. – 2015, №4. – s. 166-170
6. Accentual structure of Spoken English-Has it been overanalysed // – Canadian center of science and education: International Journal of English Linguistics, vol. 6, №3. – 2016. – p. 200-207
7. Söz birləşməsi və mürəkkəb sözlərdə vurğunun yeri // – Bakı: Tağıyev oxuları, – 2017, № 2. – s. 72-77
8. Vurğunun üçkomponentli və dördkomponentli birləşmələrdə yeri // –Bakı: Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, – 2017, №4. – s. 30-35
9. Роль акустических параметров в акцентно-ритмической структуре сложных коротких слов // – Уфа: «НИЦ Вестник науки» Актуальные вопросы современной науки. – Сборник статей по материалам международной научно-практической конференции, – 2019, – с. 205-210

Dissertasiyanın müdafiəsi ____ _____ 2022-ci il tarixində saat _____ Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.12 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ1014, Bakı şəhəri, Rəşid Behbudov küçəsi, 134.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dillər Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Dillər Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat ____ _____ 2022-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 24.01.2022

Kağızın formatı: 60x84 1/16

Həcm: 37 129 işarə

Tiraj: 100